

EKSTREMAL VAZIYATLARDA SHAXS PSIXOLOGIK HIMOYA MEKANIZMI KO'RSATKICHLARINING EMPIRIK JIHATDAN O'RGANISH NATIJALARI VA TAHLILI

Shomurodov Ibrohim Xusanmurot o'g'li
Qarshi davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Qarshi davlat universiteti professori psixologiya fanlari doktori
Azim Jabborov Meyliqulovich taqrizi asosida

Annotatsiya: Maqolada talabalarda bilan olib borilgan empirik tadqiqot natijalari quyidagi ilmiy xulosalarni bayon etish imkonini berdi. Kellerman-Plutchik-Kontening "Psixologik himoya mexanizmlarini diagnostika qilish" so'rovnomasi, A.YE. Uessman va D.F. Riksning "O'z-o'zini hissiy baholash motivatsiyasi" va Ch.D. Spilberg-Y. Xanin tomonidan ishlab chiqilgan "Shaxsiy va vaziyatli xavotirlanish darajasini o'rganish" metodikalaridan yordamida shaxsdagi xavotirlik xususiyatlari va psixologik himoya mexanizmlarining o'zaro mutanosiblik yoki nomutanosiblik ko'rsatkichlari tadqiq qilinishi talabalar uchun xarakterli bo'lgan ayrim ma'lumotlarning o'rtacha-umumiy va qiyosiy tipik ko'rsatkichlarida o'ziga xos o'xshashliklar va tafovutlar mavjudligini ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: adekvat, noadekvat, proyeksiya, reaktiv tuzilma, respondent.

ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ МЕХАНИЗМА ЛИЧНОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ В ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ СИТУАЦИЯХ И АНАЛИЗ ПОЛУЧЕННЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ

Аннотация: Результаты эмпирического исследования, проведенного со студентами в статье, позволили сформулировать следующие научные выводы. Опросник «Диагностика механизмов психологической защиты» Келлермана-Плутчика-Конте, «Мотивация самооценочной оценки» А.Е. Вессман и Д.Ф. Рикс и Ч. Д. Спилберг-Ю. Ханин, используя методы «Исследования уровня личностной и ситуативной тревожности», исследовали особенности тревожности человека и показатели взаимной пропорциональности или дисбаланса психологической защиты. механизмы являются некоторыми характерными для студентов; показано, что имеются конкретные сходства и различия средне-общих и сравнительно-типических показателей данных.

Ключевые слова: адекватный, неадекватный, проекция, реактивная структура, респондент.

EMPIRICAL STUDY OF PERSONAL PSYCHOLOGICAL PROTECTION MECHANISM IN EXTREME SITUATIONS AND ANALYSIS OF THE RESULTS OBTAINED FROM IT

Abstract: The results of the empirical research conducted with students in the article made it possible to state the following scientific conclusions. Questionnaire «Diagnosis of psychological defense mechanisms» by Kellerman-Plutchik-Conte, «Motivation of self-emotional assessment» by A.YE. Wessman and D.F. Ricks. and Ch. D. Spielberg-Y. Khanin, using the methods of «Researching the level of personal and situational anxiety», researching the characteristics of anxiety in a person and the indicators of mutual proportionality or imbalance of psychological protection mechanisms are some

characteristic for students it is shown that there are specific similarities and differences in the average-general and comparative typical indicators of the data.

Keywords: adequate, inadequate, projection, reactive structure, respondent.

Kirish. O'zbekistonda o'ziga xos izchillik bilan amalga oshirilayotgan ijtimoiy, siysiy, iqtisodiy va ma'naviy islohotlarning tub negizida eng avvalo har bir insonning qadr-qimmat, aql-zakovati, ma'naviy salohiyati va o'ziga xos ijtimoiy psixologik taraqqiyotiga xizmat qiluvchi omillar yotadi. Zero, bu omillarni har jihatdan himoya qilish bashariyatning eng oliy ne'mati hisoblangan shaxsni himoya qilish demakdir. Shu bilan birga shaxsdagi o'zini o'zi turli xil muvaffaqiyatsizlikdan, turli xil salbiy holatlarga tushib qolishdan himoya qila olish tizimini o'rganish, tadqiq qilish va rivojlantirish masalasi ham o'ta muhim ahamiyat kasb etishini unutmaslik kerak bo'ladi. Tadqiqotimiz davomida olib borilgan barcha ilmiy-uslubiy ishlar va ularning empirik natijalariga asoslangan ilmiy-nazariy mushohadalar xuddi shu masalaning mohiyatini va ahamiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Shaxsning psixologik himoya mexanizmlari ayrim nizolarning subyektiv sabablariga bevosita ta'sir etishi mumkin. Shaxsning shaxsiy yoki guruhij ehtiyojlarini amalga oshirishga yo'l qo'ymaslik va shaxsiy yoki guruhij qiziqishlarini poymol qilish kabi sabablar nizoli vaziyatlarni vujudga keltiradi. Ko'pincha jamoada qiyin qilingan xulq-atvor formalari, ijtimoiy shakllanib borishi bilan individ reaksiyasi aniqlanadi.

Shaxsning psixologik himoya mexanizmi va o'zini o'zi real baholash jarayoni turli xil ko'ngilsizliklardan, muvaffaqiyatsizliklardan hamda ekstremal vaziyatlardan ma'lum darajada himoya qilish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa talabalik davrida bu jarayonga jiddiy e'tibor qaratish kerak bo'ladi. Shuni hisobga olib talabalarda psixologik himoya mexanizmini shakllantirish, o'zini o'zi real baholash va psixologik himoya imkoniyatlari o'rtasidagi mutanosiblik bilan bog'liq ijtimoiy psixologik omillarni empirik jihatdan o'rganish va tegishli mezonlar asosida uning natijalarini tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Shuni ta'kidlash joizki, ba'zan har bir talaba, o'z hissiy tabiati va uning faoliyat samaradorligiga xizmat qiluvchi psixologik himoya imkoniyatlariga adekvat baho bera olishga ma'lum ma'noda "ojizlik" qilishlari kuzatiladi. Bizningcha, bunday "ojizlik" zamirida hissiy qoniqmaslik, hissiy bezovtalik, o'z-o'ziga nisbatan noadekvat hissiy tasavvur va turli xavotirlar shakllanadi.

- Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Oliy ta'lim tizimida tahsil olayotgan talabalarning o'qish faoliyati va kundalik ishlariga psixik barqarorligini oshirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri sifatida qaralmoqda. Talabalarning o'zini o'zi boshqarish, tasodifiy vaziyatlarda tushkunlikka tushishini oldini olish, turli ta'sirlardan o'zini o'zi nazorat qilish, bosimdan chiqish va xavf-xatarda xavotirga tushmaslik kabi holatlarni o'rganish, ularni ilmiy tahlil etish va uning salbiy ta'sirlarini aniqlash muammosi bugungi kunda yechimini kutayotgan muammo hisoblanadi.

Tadqiqotimizda yuqoridagi zaruratni e'tiborga olib, talabalarning ekstremal vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlarini o'rganish va uning ahamiyatini baholash muhim vazifamiz sifatida belgilandi. Tadqiqotimizda Qarshi davlat universiteti va Samarqand davlat universitetlaridan va jami 321 nafar sinaluvchilar ishtirok etdi. Jumladan, Qarshi davlat universitetidan 207 nafar, Samarqand davlat universitetidan 114 nafar sinaluvchi talabalar tajriba tadqiqotlarida qatnashdilar.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot ishimizda Kellerman-Plutchik-Kontening "Psixologik himoya mexanizmlarini diagnostika qilish" so'rovnomasi, A.YE.Uessman va D.F.Riksning "O'z-o'zini hissiy baholash motivatsiyasi" va Ch.D.Spilberg-Y.Xanin tomonidan ishlab chiqilgan "Shaxsiy va

vaziyatli xavotirlanish darajasini o'rganish" metodikalaridan foydalanildi.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). Dastlab talabalarning turli ekstremal vaziyatlarda o'zlarini psixologik himoya qilish darajasini o'rganish maqsadida olib borilgan tadqiqotlarning sharhi to'g'risida batafsil to'xtalsak.

1-jadval

Kellerman-Plutchik-Kontening "Psixologik himoya mexanizmlarini diagnostika qilish" so'rovnomasidan olingan natijalar tahlili(n=321)

№	Ijtimoiy-psixologik xususiyatlar	Respon dentlar	XK-SS _t n=72		K _t n=248		R _t n=116		T _t n=154	
			T _e n=45	T _a n=2	T _e n=10	T _a n=14	T _e n=9	T _a n=2	T _e n=10	T _a n=4
1.	ruhiy-asab barqarorligi (RAB)	soni	10	5	36	53	17	4	9	3
		%	22,2	18,5	33,6	37,6	18,7	16	8,3	6,5
2.	kommunikativ xususiyatlar (KX)	soni	15	7	22	32	32	7	34	12
		%	33,3	26	20,6	22,7	35,1	28	31,5	26,1
3.	axloqiy me'yorlarga moslik (AMM)	soni	7	5	19	20	22	6	19	9
		%	15,6	18,5	17,8	14,2	24,2	24	17,6	19,6
	moslashuvchanlik qobiliyati (MQ)	soni	32	17	77	105	71	17	62	24
		%	71,1	63	72	74,5	78	68	57,4	52,2

Ushbu metodika bo'yicha olingan natijalar tahlil qilinganda ekstremal vaziyatlarda QarDU sinaluvchilari (n1=207) SamDU sinaluvchilari(n2=114) ga nisbatan "siqib chiqarish" psixologik himoya mexanizmi (5,73 ball) nisbatan yuqoriligi namoyon bo'ldi (t=2,3; p<0,05). Buning asosiy sababi sifatida talabalarning anglanilmagan qarorlarni inkor etishlari hodisasi bilan izohlash mumkin.

Sinaluvchilarda "proyeksiya" psixologik himoya mexanizmi bo'yicha ham ishonch darajadagi farqlarni kuzatish imkoniyati yuz berdi (t=2,7; p<0,05). "Proyeksiya"li psixologik himoya mexanizm tipi- bu boshqa insonga yoki obyektga nisbatan fikrlarning ko'chishi hisoblanadi. "Proyeksiya" psixologik himoya mexanizmining noma'lum ko'rinishlari doimiy hayotda namoyon bo'lishi kutiladi. Ko'pgina talabalar o'zlarining kamchiliklariga nisbatan tanqidiy nazar bilan qaramaydilar, biroq boshqalarning kamchiliklarini esa, osonlik bilan aniqlaydilar.

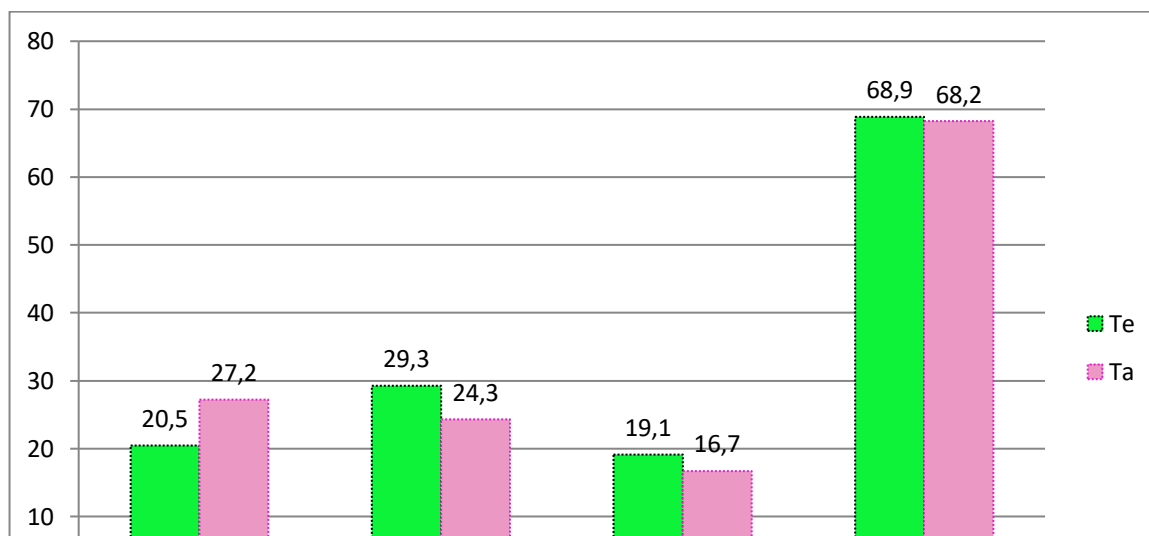
O'tkazilgan tadqiqotda "proyeksiya" psixologik himoya mexanizmining darajasi SamDU talabalari(n2=114)da QarDU talabalari(n1=207)ra nisbatan yuqoriroq (9,79

ball) ekanligini ko'rsatdi. Mazkur holat "proyeksiya" himoya mexanizmi yuqori bo'lgan SamDU sinaluvchilari ($n_2=114$)da nizoli vaziyatlardan ko'r-ko'rona xulosa chiqarish va bunga o'z izohini berish hislatining darajasi yuqori ekanligini, QarDU sinaluvchilari ($n_1=207$)da esa, bunday vaziyatlarda asosan dalillarga tayanish holatlari ustun ekanligini namoyon qildi.

Tadqiqotlarda "reaktiv tuzilma" psixologik himoya mexanizmini ham SamDU talabarlari (6,86 ball)da nisbatan yuqoriligini ko'rsatdi ($t=2,3$; $p<0,019$). SamDU sinaluvchilarida ekstremal vaziyatlarda o'ylab o'tirmasdan xulosa chiqarish, so'ngra inkor etish holatlari, demak, bu bilan psixologik himoyani kuchaytirishni inkor etish holatlari ko'zga tashlanadi.

Yuqoridagi tahlillardan ma'lum bo'ldiki, QarDU sinaluvchilarida anglanilmagan qarorlarga nisbatan rad etish va ekstremal vaziyatlarda avvalgi dalillarga tayanish mexanizmi barqaror rivojlanganligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. SamDU talabalarida o'zlarining kamchiliklariga nisbatan tanqidiy nazar bilan qarash kam uchraydi, biroq boshqalarning kamchiliklarini, ko'r-ko'rona xulosa chiqarish va uni tezda inkor etish mexanizmlarida ayrim muammolar kuzatilganligiga guvoh bo'ldik. Demak, SamDU talabarlari bilan tizimli va mukammal dastur asosida psixokorreksion ishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqotning keyingi bosqichida talabalarining ekstremal vaziyatlarda o'zini o'zi hissiy baholash va nazorat qilish aspektini o'rganish maqsadida A.E.Riks-D.F.Uessman testini hamda shunga mos bo'lgan qo'shimcha savolnomalarni qo'llab, tegishli empirik natijalarni qo'lga kiritishni rejalashtirdik. Endi bevosita mazkur metodikalar yordamida olingan empirik ma'lumotlar tahliliga o'tamiz.

Dastavval shuni ta'kidlash joizki, natijalar taniqli amerikalik psixologlar A.E.Uessman va D.F.Riks tomonidan ishlab chiqilgan maxsus to'rt shkalali (1-shkalla: xotirjamlik-asabiylik, 2-shkalla: g'ayrat va shijoatlilik – tortinchoqlik 3-shkalla: hissiy ko'tarinkilik-hissiy tushkunlik, 4- shkalla: o'z-o'ziga ishonchlilik-o'z-o'ziga ishonchsizlik) usuli majmuasini qo'llash asosida va barcha empirik dalillarning haqqoniyligini tasdiqlovchi qo'shimcha statistik mezonlar yordamida aniqlandi. Buning uchun ma'lum ilmiy adabiyotlardagi nazariy va amaliy fikrlar asos qilib olindi.

Har qanday shaxsning u yoki bu faoliyatga nisbatan faolligi yoki sustligi uning ijobiy yoki salbiy ichki hissiy holatiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Bu ichki holat esa shaxs faoliyati unumdorligini ham belgilovchi muhim omillardan bo'lishi mumkin. Jumladan, taniqli

psixolog K.Izardning fikricha, inson faoliyatining yoki faolligining samaradorligi asosan “qiziqish”, “quvonch”, “hayratlanish”, “iztirob chekish” kabi hissiy kechinmalarga uzviy bog‘liqligini ta’kidlaydi.

Binobarin, hissiy kechinmalar to‘g‘ri yo‘naltirilmas ekan shaxs psixologik holatida turli nomutanosibliklar vujudga keladi.

Bunda ichki diskonfort qanchalik kuchayaversa, shaxsning o‘zini o‘zi psixologik himoya qilish imkoniyatlari shunchalik pasayib boradi. Natijada, shaxsning ijtimoiy taraqqiyoti va shaxsiy sifatidagi faolligi bir muncha zaiflashadi. Bunday zaiflikka yo‘l qo‘ymaslik uchun har bir talabadagi ekstremal vaziyatlarda o‘zini o‘zi hissiy baholash me‘yorlari haqidagi tegishli tasavvur hosil qilish muhim ahamiyat kasb etadi deb o‘ylaymiz. Shu nuqtai nazardan qo‘llanilgan o‘zini o‘zi hissiy baholash (A.E.Riks-D.F.Uessman) metodikasi tegishli empirik ma’lumotlar olishga va uni maxsus tadqiqot tizimi bo‘yicha tahlil qilishga imkon beradi.

Endi bevosita A.E.Riks va D.F.Uessman metodikasi asosida talabalarning ekstremal vaziyatlarda o‘zini-o‘zi hissiy baholash shkalasi bo‘yicha olingan empirik ma’lumotlar tahliliga o‘tamiz.

Olib borilgan tadqiqot shkalalar o‘rtasida ishonchli farqlar mavjudligining guvohi bo‘ldik. O‘zini o‘zi baholash shkalasining “A” mezon bo‘yicha QarDU sinaluvchilarida yuqori ball qayd etilgan bo‘lsa, SamDU sinaluvchilarida esa ushbu mezon bo‘yicha olingan natijalar biroz past darajada ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Ushbu metodika shkalasining “B” mezon natijalari SamDU respodentlarida yaqqol ifodalanganligini kuzatdik.

Metodikadagi “o‘z-o‘ziga ishonch-o‘z o‘ziga ishonchsizlik” shkalasi bo‘yicha natijalar har ikkala obyektida ham bir ekanligi isbotlandi.

Shuni alohida ta’kidlash mumkin-ki, shaxsning o‘zini o‘zi hissiy baholashda shaxsiy faoliyat va faolligining mazmuni, talablari hamda ijtimoiy psixologik jihatdan to‘g‘ri-“adekvat” yo‘naltirilganlikning bugungi kunda ekstremal vaziyatlarda psixologik himoya qay tariqa o‘rin tutayotganligiga empirik materiallar asosida baho berishni ko‘zlab mazkur usul qo‘llanildi.

Olingan dastlabki ma’lumotlar A.E.Riks va D.F.Uessman shkalasi talabiga muvofiq ravishda ikki toifaga bo‘lib tadqiq qilindi. Ya’ni birinchi toifaga (“a” toifa) barcha shkalalar bo‘yicha olingan ma’lumotlarning shaxs faolligi bilan bog‘liq psixologik himoyaga “adekvat” bo‘lgan “me‘yoriy – hissiy baholash” asosidagi ko‘rsatkichlari (masalan 1 “a” – xotirjamlik; 2 “a” – g‘ayrat – shijoatlilik; 3 “a” – hissiy – ko‘tarinkilik; 4 “a” – o‘z – o‘ziga yuksak ishonch bilan yondashish), ikkinchi toifa sifatida qabul qilingan “b” toifaga esa shaxs faolligi bilan bog‘liq psixologik himoya “noadekvat” bo‘lgan “nome‘yoriy – hissiy baholash” asosidagi ko‘rsatkichlar (masalan 1 “b” – asabiylik, 2 “b” – toliqqanlik, 3 “b” – hissiy tushkunlik, 4 “b” – o‘z-o‘ziga ishonchsizlik) majmuasi kiritildi. Bu esa ekstremal vaziyatlarda talaba sinaluvchilarda mavjud o‘z – o‘zini “noadekvat” hissiy baholash (“b” toifa) jarayoni bilan bog‘liq o‘rtacha umumiy ko‘rsatkichlar ko‘lamini tadqiq qilish imkonini beradi.

A.E.Riks-D.F.Uessman shkalasi bo‘yicha ekstremal vaziyatlarda sinaluvchilarda o‘zini-o‘zi hissiy baholashga asoslangan adekvat va noadekvat psixologik himoya ko‘rsatkichlarining respondentlar umumiy soniga nisbat tutgan o‘rinlari

№ QarDU respodentlari SamDU respodentlari

Domen	Interventsiyadan oldingi o'rtacha	Interventsiyadan keyingi o'rtacha	t-qiymati	p-qiymati
Akademik o'ziga ishonch	3.1	3.8	7.21	<0.001
Ijtimoiy o'ziga ishonch	3.0	3.6	6.85	<0.001
Umumiy o'ziga ishonch	3.2	3.9	7.45	<0.001

Olingan empirik ma'lumotlarni sinchiklab o'rganadigan bo'lsak, ekstremal vaziyatlarda o'zini o'zi hissiy baholashga asoslangan psixologik himoya ko'rsatkichlarida turli xil qonuniyatlar mavjudligini ko'ramiz.

1. Tadqiqot maqsadiga mos qo'llanilgan asosiy va qo'shimcha usullar hamda jadvaldagi ma'lumotlar shundan guvohlik beradiki, talabalikning dastlabki davrida ham, oxirgi bosqichida ham o'zini o'zi hissiy baholashga asoslangan psixologik himoya haqidagi tasavvurlarning "adekvat" va "noadekvat" ko'rsatkichlari o'rtasidagi tafovutning unchalik katta emasligini ta'kidlash mumkin.

2. QarDU va SamDU sinaluvchilarida "adekvat" ko'rsatkichlar ko'lami talaygina miqdorni tashkil etishi, jumladan QarDU respodentlari orasida barcha to'rtala shkalani umumlashtirgan holdagi o'rtacha umumiy ko'rsatkich miqdori nisbatan ko'proq miqdorni, ya'ni 53,4 ballni tashkil etgan bo'lsa, bu miqdor SamDU sinaluvchilariga nisbatan olganda esa 48,5 ballga kamayganligini ko'rish mumkin. "Noadekvat" ko'rsatkichlar miqdori esa QarDU sinaluvchilari orasida nisbatan kamroqni ya'ni 46,6 ballni tashkil etgan bo'lsa, SamDU sinaluvchilari orasida nisbatan ko'proq miqdorni, ya'ni 51,5 ballni tashkil etganligi bilan xarakterlanadi. Olingan bu ko'rsatkichlar ekstremal vaziyatlarda talabalarda o'zini o'zi hissiy baholash jarayoni va uning psixologik himoya mexanizmi jarayoniga nechog'liq mutanosiblik jihatlari va uning dinamikasi haqida tahlillar olib borish imkoniyatini ochib beradi.

3. Olingan ma'lumotlarga asoslanib A.E.Riks va D.F.Uessman shkalasi bo'yicha ekstremal vaziyatlarda o'zini o'zi hissiy baholashga asoslangan "adekvat" va "noadekvat" psixologik himoya ko'rsatkichlarining respondentlar umumiy soniga nisbatan tutgan o'rinlari belgilandi. Jumladan, QarDU talabalari orasida belgilangan to'rt shkaladagi adekvat ko'rsatkichlar bo'yicha 1-o'rinni 3-shkala "hissiy ko'tarinkilik" ko'rsatkichlari (57,4 ball) egallagan bo'lsa, SamDU talabalari orasida esa mazkur yo'nalish bo'yicha 1-o'rin 4-shkalaga "o'z-o'ziga ishonchlilik"ga taalluqliligi (59,9ball) ma'lum bo'ldi. Shuningdek, QarDU sinaluvchilaridagi adekvat ko'rsatkichlar ko'lamida 2-o'rin 1-shkalaga (52,8 ball), 3-o'rin 2-shkalaga (52,5 ball), 4-o'rin esa 4-shkala (51,0 ball)ga to'g'ri keldi. SamDU talabalari orasidagi o'zini o'zi hissiy baholashga bo'lgan adekvat ko'rsatkichlari ko'lamida esa 2-o'rin 3-shkalaga (48,5 ball), 3-o'rin 2-shkalaga (46,5 ball) va oxirgi 4-o'rin 1-shkalaga (42,7 ball) to'g'ri kelishi bilan xarakterlanadi. O'zini o'zi hissiy baholashga bo'lgan noadekvat ko'rsatkichlar ko'lami bo'yicha QarDU sinaluvchilari orasida 1-o'rin 4-shkalaga (49,0), 2-o'rin 2-shkalaga (47,5 ball), 3-o'rin 1-shkalaga (42,7 ball), 4-o'rin 3-shkalaga (42,6 ball) to'g'ri kelgan bo'lsa, bunday ko'rsatkichlar SamDU talabalariga kelib bir oz o'zgartirilganligini kuzatish mumkin. Ya'ni, 1-o'rin 1-shkalaga (57,3 ball), 2-o'rin 2-shkalaga (54,5 ball), 3-o'rin 3-shkalaga (51,5ball), 4-o'rin 4-shkalaga (43,8 ball) to'g'ri kelishi yaqqol nomoyon bo'ldi. Olingan

bu ko'rsatkichlar har bir talabaga individual yondashuv imkoniyatlarini izlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Qo'shimcha ravishda olib borilgan kontent tahlil natijalarida ham QarDU va SamDU talabalarida orasida biroz bo'lsada tafovutlarning borligi sezildi. Jumladan, berilgan ochiq va yopiq savollarning javoblari va individual suhbat natijalaridagi ko'p marta takrorlangan tushunchalarning umumiy qiymatlari tahlilida ham adekvat va noadekvat ko'rsatkichlar xarakteri tahlil qilindi. Unga ko'ra QarDU sinaluvchilari bo'yicha adekvat ko'rsatkichlar orasidagi 1-o'rin "hissiy ko'tarinkilik" motivatsiyasiga (56 ball), 2-o'rin "o'z-o'ziga ishonch" motivatsiyasiga (54 ball), 3-o'rin "g'ayrat- shijoatlilik" motivatsiyasiga (51,0 ball), 4-o'rin "xotirjamlik" motivatsiyasiga (50,0) to'g'ri kelishi, SamDU sinaluvchilaridan olingan ochiq javoblarda esa, 1-o'rin "o'z-o'ziga ishonch" motivatsiyasiga (60 ball), oxirgi o'rin "g'ayrat - shijoatlilik" motivatsiyasiga (48 ball) to'g'ri kelishi aniqlandi.

CH.D.Spilberger-Y.L.Xaninning "Xavotirlanish darajasini aniqlash" metodikasidan olingan natijalarning umumiy o'rtacha ko'rsatkichlari (n=321)

Domen	Intervensiyadan oldingi o'rtacha	Intervensiyadan keyingi o'rtacha	t-qiymati	p-qiymati
Akademik o'ziga ishonch	3.1	3.8	7.21	<0.001
Ijtimoiy o'ziga ishonch	3.0	3.6	6.85	<0.001
Umumiy o'ziga ishonch	3.2	3.9	7.45	<0.001

Noadekvat ko'rsatkichlardagi "asabiylik"ning QarDU talabalarida ham SamDU talabalarida ham 1-o'rinda turishi talabalik davridagi notekis o'zgarishlar, talaba shaxsiga xos vaqtinchalik inqiroz holatining ta'siri kabi omillarning mavjudligi bilan yaqqol ko'zga tashlanadi. Olingan bu ma'lumotlar metodika mazmuniga mos oldingi ma'lumotlar tahlilining obyektivligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqotning oxirgi qismida sinaluvchilarning ekstremal vaziyatlarda adaptatsiya sindromisifatida ajratilgan xavotirlanish darajasini o'rganish maqsadida Ch.D.Spilberger-Y.L.Xanin tomonidan ishlab chiqilgan, vaziyat bilan bog'liq xavotirlanuvchanlik (VX) va shaxs bilan bog'liq xavotirlanuvchanlik (SHX) darajasini aniqlashga xizmat qiladigan metodikadan foydalanildi va quyidagi natijalar qo'lga kiritildi.

Dastlab sinaluvchilarning vaziyatlardan xavotirlanish darajasini o'rganish maqsadida olib borilgan tadqiqotdan quyidagi natijalar qo'lga kiritildi. Demak, vaziyatli xavotirlanishning past va o'rta darajasi bo'yicha sinaluvchilar o'rtasida ishonchli farqlar mavjud emasligi aniqlandi. Lekin vaziyatdan xavotirlanishning yuqori darajasi bo'yicha olingan ma'lumotlarda farq mavjudligiga guvoh bo'lindi ($t=2,8$; $p<0,05$). Natijalar tahlili shuni ko'rsatdiki, kundalik faoliyatdagi turli tasodifiy vaziyatlar va ekstremal vazifalarni o'z vaqtida bajarmaslik kabi ma'suliyat SamDU sinaluvchilarida kuchli ichki xavotirni keltirib chiqarishi natijasida ularda sarosimalik hamda subyektiv bosimning kelib chiqishi ma'lum bo'ldi. Metodikaning ikkinchi bosqichidagi ta'kidlarga nisbatan sinaluvchilarning munosabati tahlil qilinganda, shaxsiy xavotirlanish darajasi bo'yicha ham kerakli statistik ma'lumotlar aniqlandi.

Sinaluvchilarda metodikaning shaxsiy xavotirlanish shkalasi empirik tahlil qilinganda quyidagi natijalar olindi. Demak, shaxsiy xavotirlanishning o'rta va past darajasi bo'yicha

statistik ma'lumotlarda ishonchi farqlar ko'zga tashlanmadi. Lekin, sinaluvchilarda shaxsiy xavotirlanishning yuqori bosqichiga alohida e'tibor qaratdik. Natijalar tahlili shuni ko'rsatdiki, shaxsiy xavotirlanish QarDU sinaluvchilarida ($n_1=207$) o'ratcha ko'rsatkich 53,2 balni tashkil etgan bo'lsa, SamDU talabalarida ($n_2=114$) esa, 42,2 balni tashkil etdi ($***p<0,05$). Olingan natijalardan ma'lum bo'ldiki, ekstremal vaziyatlarda shaxsiy xavotirlanish SamDU talabalariga nisbatan QarDU talabalarida sezilarli darajada yuqori bo'lishining asosiy sabablari o'quv jarayonida kundalik vazifani bajarish, tegishli kamchiliklarga yo'l qo'ymaslik uchun shaxsiy javobgarlik hissi, zimmasidagi vakolat, ma'suliyat kabi jabhalar kuchli shaxsiy xavotirni keltirib chiqarishi tadqiqotda o'z isbotini topdi.

Biz talabalarda ekstremal vaziyatlarga nisbatan psixologik himoya mexanizmlarini shakllanishining psixologik omillari orasida o'zaro bog'liqlik mavjudmi yoki yo'qligini ham tekshirdik va ular quyidagicha korrelyatsion ko'rsatkichlarni qayd qildi (3-jadval).

Xotirjamlik va "siqib chiqarish" psixologik himoya mexanizmi o'rtasida ishonch darajasidagi bog'liqlik qonuniyati kuzatildi ($r=0,175$; $p<0,01$). Talabalarda qancha xotirjamlik yuqori bo'lsa, siqib chiqarish, qarshilik qilish, ya'ni ularda yangi holatlarga nisbatan tabiiy himoyalaniq hosil bo'lishi ma'lum bo'ldi. Talabalarda vaziyatga nisbatan xavotirni ortishi, ulardagi "proyeksiya" psixologik himoya mexanizmini ortib borishiga sabab bo'lishini ko'rsatdi ($r=0,223$; $p<0,05$). Bu mexanizm ongli ravishda ishlatiladi, shuning uchun ham talabalarda kursi yuqori bo'lsa, aqlning o'sishi natijasida psixik qoniqmaslik holatini boshqa holatlardan undirishga intilishi kuzatilishi mumkin. Biroq natijalarning ko'rsatishicha, o'ziga ishonch-o'ziga ishonchsizlik ko'rsatkichlari "reaktiv tuzilma" psixologik himoya mexanizmi bilan teskari munosabatni namoyon qildi ($r=0,087$; $p<0,01$). Ya'ni sinaluvchilar bitiruvchi kurs bo'lganlari sayin emotsiyalarini boshqara olishni va omadsizliklarni tahlil qilishga o'rganishar ekan. "Shaxsiy xavotir"ning past darajasi va o'ziga ishonch-o'ziga ishonchsizlik ko'rsatkichlari o'rtasida ham teskari aloqani kuzatishimiz mumkin ($r= -0,115$; $p<0,05$). "Proyeksiya" psixologik himoya mexanizmi ma'lum bir holat orqali ifodalanadi, aynan kursi past bo'lgan sinaluvchilarda "vaziyatli xavotirlanish" yaqqolroq ko'rinishi ma'lum bo'ldi, kursi yuqori bo'lishi bilan "siqib chiqarish" psixologik himoya holatlari kamroq namoyon bo'lishini ko'rsatdi. "Reaktiv tuzilma" psixologik himoya mexanizmi ham g'ayratlilik-tortinchoqlik ko'rsatkichlari bilan teskari aloqaga kirishishi aniqlandi ($r= -0,300$; $p<0,05$). Sinaluvchilarning yoshi qanchalik kichik bo'lsa, ularning ta'sirga tushishlari oson bo'lar ekan.

Psixologik himoya mexanizmlarining ko'rsatkichlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni kuzatganimizda, quyidagi holatlar aniqlandi. Sinaluvchilarda "siqib chiqarish" psixologik himoya mexanizmi oshsa, "reaktiv tuzilma" psixologik himoya mexanizmi ham oshib boradi. Ya'ni, talabalarda nizoli vaziyatlarda "siqib chiqarish" psixologik himoya mexanizmi real yoki hayotiy kamchiliklarni ongsiz tarzda bartaraf etish uslubiga va yetishmayotgan jihatlarni boshqa narsa bilan o'rnini to'ldirish holatiga o'tadi. "Siqib chiqarish" psixologik himoya mexanizmi va "shaxsiy xavotirlanish" darajasi orasida teskari munosabatga kirishish qayd qilindi ($r = -0,103$; $p<0,01$). "Asabiylashish" kuchaygani sayin ma'lum bir holatlarda "tortinchoqlik" pasayib borishini namoyon qildi. Sinaluvchilarda "vaziyatli xavotirlanish" psixologik himoya mexanizmi oshgani sayin "xotirjamlik" mezonlari pasayib borishini ko'rsatdi ($r=0,338$; $p<0,05$). "Proyeksiya" psixologik himoya mexanizmi asosan o'zini idrok qilish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, talabalarni qandaydir ta'sir ostida qolish holatini bildiradi va shunday vaziyatlarda sinaluvchilar avvalgi va yetishmagan xohish va xarakatlarni qondirish shakliga qaytishni istashadi.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Umuman, shaxsdagi

xavotirlanish xususiyatlari va psixologik himoya imkoniyatlari mutanosibligining o'rtacha umumiy va qiyosiy tipik ko'rsatkichlari tahlil qilinganda QarDU sinaluvchilariga nisbatan SamDU sinaluvchilarida vaziyatli xavotirlik darajasi ancha yuqori ekanligini ko'rsatdi.

Demak, oliy ta'lim muassasalarining rahbarlari, professor-o'qituvchilar, amaliyotchi psixologlar va ota-onalar bu holatni inobatga olgan holda ta'lim-tarbiya ishlarini to'g'ri yo'lga qo'yishlari talab qilinadi. Aks holda ekstremal vaziyatlarda talabning psixologik himoya mexanizmlari kelgusidagi hayot va kasbiy faoliyat talablariga nisbatan yetarlicha shakllanmasligi yoki pasayib ketishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Давлетшин М.Г. Состояние и задачи психологической службы в Узбекистане// Научно методический основы и опыт организации школьной психологической службы. Тезисы докладов республиканский научно-практической конференции. 15-16 сентября 1989. – Бухара, 1989. – С. 3
2. Тимченко А. В. Психологический аспекты состояния, поведения и деятельности людей в экстремальных условиях и методы их коррекции. — Х.: Изд-во ХВУ, 1997. 168 с.
3. Qodirov B.R. Iste'dodli bolalar va ularni tanlash metodikasi. - T., 1992.-326 b.
4. Тимченко А. В. Психологический аспекты состояния, поведения и деятельности людей в экстремальных условиях и методы их коррекции. — Х.: Изд-во ХВУ, 1997. 168 с.
5. Божович Л.И. Проблемы развития мотивационной сферы ребенка. Изучение мотивации поведения детей и подростков. М.: Педагогика, 1972.– 196 с.
6. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 468 с.
7. Дубровина И.В. Теоретический основы и прикладные аспекты развития школьной психологической службы: Автореф. дисс. докт. псих. наук-Тбилиси: 1988. -396 с.
8. Мерлин В.С. Очерки теории темперамента-Перм: Пермское книжное изд-во.1973. – 196 с.
9. Михайлова Л.А Психологическая защита в чрезвычайных ситуациях. Москва. -2009
10. Небылицин В.Д. Психофизиологический исследования индивидуальных различий. -М.: Наука, 1976. – 149 с.